

DOI:10.26104/NTTIK.2023.61.73.072

Бийгелдиева Н.А.

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ РЕТРОСПЕКЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫ

Бийгелдиева Н.А.

КАТЕГОРИЯ РЕТРОСПЕКЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

N. Biigeldieva

RETROSPECTIVE CATEGORY IN ARTISTIC TEXT

УДК: 4С (кур)

Макалада көркөм тексттеги ретроспекция категориясы лексикалык, морфологиялык, синтаксистик жана стилистикалык жактан талдоого алынат. Текст диалогдуулукту – эки багыттуу байланышты көздөйт, бул үчүн ал интерпретаторду – текстте аяктаган, информацияны кабыл алууга багытталган маанини таануучулук ишмердикти жана автордун чыгармасынын биргелешип түшүнүүгө багытталган – күчөтүлгөн процессти эсепке алат. Ретроспекция категориясынын жардамы менен автор окурмандын таануучулук ишмердүүлүгүн активдештирет жана анын адекваттуу маанилүү интерпретациясын ойготот. Автор тексттин маанисинин көп багыттуу түзүлүшүн кабыл алуу үчүн баяндоонун кыймылын атайлап жайлатат, анткени көркөм тексттин мазмундук элементтерин адресаттын ойлоноусуна жана таанып билүүсүнө шарт түзүп берүү зарылчылыгы жаралат. Тексттеги ретроспекция категориясында ар түрдүү тилдик деңгээлдер – лексикалык, морфологиялык, синтаксистик жана чыныгы тексттик (өзүнүн маанилик түзүлүшүнө таандык артка болгон кыймылдын багытын көрсөткөн) мурдагы болуп өткөн маалыматты көрсөтөт, б.а. ретроспективдүү шилтеме артка жана тексттин көрүнүшү боюнча – үстүрт багытталат.

Негизги сөздөр: мазмундук-маанилүүлүк, ретроспекция, адресат, композициялык-структуралык деңгээл, мазмундук-фактылык информация, коммуникативдик, концептуалдык, шилтеме.

В статье анализируется категория ретроспекции в художественном тексте с лексической, морфологической, синтаксической и стилистической точки зрения. Текст нацелен на диалогичность – двустороннее общение, для этого в нем учитывается интерпретатор – завершающаяся в тексте познавательная деятельность, направленная на получение информации, и усиленный процесс, направленный на совместное понимание авторского произведения. С помощью категории ретроспекции автор активизирует познавательную деятельность читателя и пробуждает его адекватную содержательную интерпретацию. Автор намеренно замедляет движение повествования, чтобы принять разнонаправленность структуры смысла текста, ведь необходимо создать условия для осмысления и познания адресатом содержательных элементов художественного текста. В категории ретроспекции в тексте разные языковые уровни – лексический, морфологический, синтаксический и реальный текстовый (показывающий направление обратного движения, принадлежащее его смысловой структуре) показывают информацию, которая происходила в прошлом, т.е. Ретроспективная ссылка направлена назад и по тексту поверхностно.

Ключевые слова: содержательная значимость, ретроспекция, адресат, композиционно-структурный уровень, содержательно-фактическая информация, коммуникативный, концептуальный, референтный.

The article analyzes the category of retrospection in a literary text from a lexical, morphological, syntactic and stylistic point of view. The text is aimed at dialogism - two-way communication, for this it takes into account the interpreter - the cognitive activity that ends in the text, aimed at obtaining information, and an enhanced process aimed at a joint understanding of the author's work. With the help of the category of retrospection, the author activates the reader's cognitive activity and awakens his adequate meaningful interpretation. The author deliberately slows down the movement of the narrative in order to accept the multidirectional structure of the meaning of the text, because it is necessary to create conditions for the comprehension and knowledge of the content elements of the literary text by the addressee. In the category of retrospection in the text, different language levels - lexical, morphological, syntactic and real textual (showing the direction of the reverse movement belonging to its semantic structure) show information that took place in the past, i.e. The retrospective link is directed back and superficially through the text.

Key words: content significance, retrospection, addressee, surface or compositional-structural level, content-factual information, communicative, conceptual, referential.

Ретроспекция категориясы эки деңгээлде: үстүрт, же композициялык-структуралык жана маанилүүлүк, же мазмундук-маанилүүлүк өңүттө каралат. Анын үстүрт деңгээлинде тексттик түзүлүштүн сырткы тилдик абалы көрүнөт [5], бирок, тилден сырткы жана маанилүүлүк деңгээлдин биримдиги кенен коммуникативдик контекстте, экстралингвистикалык негизде түзүлөт [4].

Ретроспекциянын мазмундук-маанилүүлүк аспектиси – белгилүү, өзүнөн-өзү көрүнүп турган, изилденген көрүнүш, ал “ойдун жүрүшүнүн чынжырчасын” – толук тексттин айланасында баяндалган композицияны жана логикасын чагылдырат. Бул “деңгээл” жеке коммуникативдик болуп, окурманга багытталат, анын айтылыш каражаты ретроспекциялык түрдө берилген материалга адресаттын көңүлүн бурат да, ал “тексттин ичиндеги” ретроспекция деп аталат, белгилүү тексттин чегинен чыкпайт.

Ал эми үстүрт же композициялык-структуралык деңгээл – “тексттен сырткары” ретроспекция деп аталып, тексттин (чыгарманын) чегинен сырткары болот.

Көркөм текст кептик “автор-окурмандан”, б.а. тексттин мазмунуна жана аны түшүнүү мезгилине кирген, жалпыга бирдей кептик коммуникациядан турат. III. Балли өз кезегинде баяндоонун тилдик курулушунда адресант жана адресаттын коммуникатив-

дик актыдагы чечүүчү ролун белгилеген.

Автор жана адресат, Н.С. Болотнованын пикиринде, “диалектилик жактан гана туташпастан, ошондой эле функционалдык жана коммуникативдик “өз ара биргелешкен” мамиледе болушат” [2].

Мындай кептик баам кылуу кыймылын бир аз токтоото туруунун зарылдыгынын себеби – окурманга мурда иррелеванттуу (тиешеси жок), же негизги эмес – информациянын тексттин көрүнүктүү бөлүмүндө пайда болгондугу, кийинки көрүнүш улануудан мурун анын мейкиндикте алга умтулган кабардын жаралышы.

Ретроспекция категориясынын композициялык-структуралык деңгээли адресанттын өзүнүн когнитивдик-коммуникативдик ишмердүүлүгүнө негизделген. Анын мазмундук-фактылык информацияга карата катыштыгы боюнча көрүнүшү, максаттуу көрсөтмөгө таянган ретроспекциялык шилтемени эске алуу менен түрү, ретроспекциялык билдирүүнүн мүнөзү, болжолдуу ачып берүүгө карай формасы аныкталат.

Алгачкы жана ретроспекциялык информациянын өз ара мамилесинин негизинде ретроспекция категориясынын “көрүнүшү” (көп жактуу көрүнүш) келип чыгат. Алар төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

1. “Тексттин ичиндеги” ретроспекция – б.а. белгилүү тексттин (чыгарманын) чегинен чыкпаган жана белгилүү тексттин болуп жаткан мазмундук билдирүүсүнүн чегинде окурманга жөнөтүлгөн ретроспекция.

2. “Текстен сырткары” ретроспекция, б.а. белгилүү тексттин (чыгарманын) чегинен сырткары болуп, мурда айтылган (чыгарманын алды жагында биллинген) окуяны окурманга жиберген ретроспекция.

“Тексттин ичиндеги” ретроспекция тексттин мазмунунда:

1) мазмундук-фактылык информацияда шилтеменин кайсы жерде жараларынын ордун көрсөтөт;

2) баштапкы информацияга кайра кайрылуу мүнөзүн көрсөтөт;

3) тексттин ичиндеги ретроспективдүү кайталанма информациянынын санын көрсөтөт.

Жогоруда аныкталган үч семантикалык өзгөчөлүктөн “тексттин ичиндеги” ретроспекциянын өзүнө таандык төмөнкүдөй түрлөрү келип чыгат: 1) Мазмундук-фактылуу информациянын ордун так жана белгилүү даражада көрсөтөт. Ал жерде жаралган текст ичиндеги шилтемеге карай, ретроспекция өз ара эки түргө бөлүнөт:

а) так ретроспекция, мында автор жараткан ретроспективдүү шилтеменин баштапкы билдирүүсүнүн так орду аныкталат.

б) так эмес (белгиленбеген) ретроспекция, автор мында окурманга сунушталган тексттин так кайсы жеринде учураарын билдирбейт.

Аныкталган автордук максатта мазмундук-фак-

тылык билдирүүнүн ордунун так көрсөтүлүшүндө тактык жана так эместик негиз жатат. Белгиленген сунуш тексттин чегинде болгон информациянын концептуалдык маанилүүлүгүн далилдейт.

Автордун ою боюнча, окурман чыгармадан ойлонууга шарт түзгөн учурларды убактысын коротпой, так таба билүүсү керек деп эсептесе, ал үчүн тексттик түзүлүштө мейкиндик көрсөткүчтөр колдонулат. Эгер автор андан зарылдык таппаса, баштапкы билдирүүнү так эмес көрсөтсө, аны окурмандын өзүнүн чечишине коёт.

2) Баштапкы информацияга кайра кайрылуу мүнөзүнө карай ретроспекция: шилтемелүү жана жалпылануучу болуп бөлүнөт.

Шилтемелүү ретроспекция текстте мурда берилген мазмундук-фактылуу информацияга окурманды кайра кайттырат. Шилтемелүү ретроспекциялык кыймыл текстте ретроспекциялык шилтеме болот, анда автор кайрадан жаралган психологиялык өзгөчөлүктү окурмандын кабыл алуусуна ылайыктайт [7].

Шилтемелүү ретроспекция адресанттын информациядагы негизги, концептуалдуу фактыны эскерүүсүнө жардам берип, тексттин андан аркы түшүнүлүшүнө шарт түзөт. Тигил же бул мазмундук-фактылуу информацияны реципиенттин көңүл буруусунан алаксытып, аны тексттик мазмунга дагы терең кирүүсүнө жардам берет.

Шилтемелүү ретроспекция информациянын эки планын: мурда (алды жагында) болгон окуя (тексттин кээ бир көрүнүшүндө берилген) менен бириктирип берет.

Тексттин ичиндеги ретроспективдүү кайталанма информациялардын санын көрсөтүүдө, анын эки түрү (биринчи жана экинчи) жаралат.

Биринчи ретроспекцияда: тилдик бирдиктердин функциясы функционалдашуу түшүнүгү менен өз ара бириктирген болот.

Экинчисинде: функционалдык грамматиканын предмети өз ичине грамматикалык бирдик жана категориялардын функциясын камтыйт, ошондой эле алар лексика-грамматикалык каражаттар менен карым-катышта болорун аныктайт.

Тексттеги ретроспективдик бирдиктин катарлаштыгын эске алып, аны контактуу жана дистанттуу деп эки түргө бөлүүгө болот.

Ретроспективдүү информация алдыда болгон алгачкы маалыматты түздөн-түз кайра окурманга сунуштоо менен контактуу ретроспекцияны түзөт. Мисалы, алар жөнүндө азыр гана сөз болгон ... ; азыр гана кеп айтылган ... жөнүндө; эми эле ал жасалды ... ; ... жаңы эле баяндалды ... ж.б.

Жогорку мисалдарда көрүнгөндөй, контактуу ретроспекцияны “азыр эле”, “эми эле”, “азыр гана”, “жаңы эле” сыяктуу сөз айкаштары түзөт.

Дистанттуу ретроспекция тексттин алдыңкы бө-

лүмүндө жаралган, бири-биринен көрүнөрлүк абалда бөлүнгөн алгачкы маалыматты адресаттын таануусуна коёт, б.а., ал – алгачкы маалымат менен учурдагы маалыматтын ортосунда жаралган бир абзацтан тартып, толук тексттин мазмунуна чейин өзгөчө көрүнүшкө ээ болгон варианты.

Мисалы, ... алдыңкы бөлүмүндө көрсөткөндөй; ... чыгарманын биринчи бөлүмүндө айткам; ... болуп өткөнү белгиленген ж.б.

“Текст ичиндеги” ретроспекциянын дистанттык түрү – (контактууга караганда) көбүнчө керектүү ретроспекциялык түр, ал тексттеги ар түрдүү маанилик учурларды аралыгы алыс болсо да бириктирет, окурмандын биргелешип түзүү жөндөмүн артырат, негизгиси, адресаттын таануучулук ишмердүүлүгүн активдештирет. Ошондой эле аны тексттин бөлүмүндө бири-бирине көз каранды болгон абалдан тереңдеп көрүү керек, ал интеграция процессин камсыз кылат.

Демек, башкы ретроспекциялык милдетти дистанттык ретроспекция аткарат, ал бири-биринен алыстыкта бөлүнгөн, бирок бир тексттин ичинде болгон тексттеги маанилүү фрагменттерди байланыштырат.

“Текст ичиндеги” ретроспекция үстүртөн, композициялык-структуралык деңгээлде белгилүү тексттин чегинде баяндалган ойду чагылдырат, ал өзүнүн жаратылышында өзгөчө коммуникативдүү жана тексттүзүүчү болуп саналат да, толук текстти жайгаштырууга тикеден-тике катышат.

Ретроспекция – бул жалпыга бирдей коммуникативдик – стилистикалык милдетти кайра артка кайруу: концептуалдуу жана коммуникативдүү маанини актуалдаштыруу жана кайталоо, автордун ою боюнча, мурда болуп өткөн мазмундуу информацияны б.а. көркөм текстте эскинин жаңы түшүнүккө алмашуу динамикасын көрсөтүү.

Тексттеги ретроспекция категориясында ар түрдүү тилдик деңгээлдер – лексикалык, морфологиялык, синтаксистик жана чыныгы тексттик (өзүнүн маанилик түзүлүшүнө таандык артка болгон кыймылдын багытын көрсөткөн) мурдагы болуп өткөн маалыматты көрсөтөт, б.а. ретроспективдүү шилтеме артка жана тексттин көрүнүшү боюнча – үстүрт багытталат.

Жогоруда талдоого алынган ретроспекциянын “көрүнүшү” боюнча “текст ичиндеги” ретроспекциянын баяндоодо – алдыда баяндалып өткөн информацияны берери, “текст сыртындагы” ретроспекция – учурда болуп жаткан кыймылды токтотуп, анда ар убактуу, маанилүү катмардын кайрадан түзүлүшү жүрөрү б.а. жаңы түшүнүк айтылары белгиленди.

Ретроспективдүү информацияны жаратууда, “текст ичиндеги” ретроспекция эки түрдө: так жана так эмес; алдыдагы маалыматтын кайрадан жаралуусуна карата: шилтемелүү жана жалпылануучу; алдыдагы информацияга: биринчи кайтып келүү; экинчи шилтеме берүү ж.б. катышары илимий негизде такталды.

Ошондой эле “текст ичиндеги” ретроспекциянын автордук кайрадан баяндоонун (мурда берилген маалыматты кайра баяндоо аркылуу берүүнүн), жалпылоо, шилтеме, контактуу жана дистанттуу сыяктуу түрлөрү аныкталды.

Ошондой эле “текст ичиндеги” ретроспекциянын автордук кайрадан баяндоонун (мурда берилген маалыматты кайра баяндоо аркылуу берүүнүн), жалпылоо, шилтеме, контактуу жана дистанттуу сыяктуу түрлөрү аныкталды.

Адабияттар:

1. Бийгелдиева Н.А. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы / Н.А. Бийгелдиева / Известия ВУЗов Кыргызстана. – Б., 2020. - №6. – С.295-298.
2. Болотнова Н.С. Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня. - Томск, 1992.
3. Зинченко П.И. Исследования психологии памяти // Проблемы психологии памяти. Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1969. - С. 3-12.
4. Кожина М.Н. О соотношении некоторых стилистических понятий и категорий с функционально-семантическими категориями. / Структура лингвистики и ее основные категории: Межвуз. сб. науч. тр. - 1983. - С.15-24.
5. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. - М.: Наука, 1983.
6. Леонтьев А.А. Признаки связности и цельности текста // Лингвистика текста. М., 1976.
7. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти. М.: Просвещение, 1966.
8. Бийгелдиева Н.А. Метатекст – конвергенция результатов, открывшихся вокруг самого текста. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. №. 3. - С. 267-270.